

3. A dolgozat második nagyobb egységében történik a helynevek keletkezésében részt vevő képzők egyenkénti vizsgálata, vagyis az egyes konkrét képzők helynévképzésben betöltött szerepének bemutatása, történetük, kialakulásuk, valamint funkcionális és kronológiai vonatkozásaik elemzése. A képzőket a történeti előfordulásuknak, valamint belső rokonsági összefüggéseiknek megfelelően veszem sorra.

Eredetüket tekintve egyelemű helynévképzőink: az *-s*, a *-d*, a *-gy*, az *-i*, a *-j*, az *-n*, az *-ó/-ő* és a *-cs* az uráli (finnugor) alapnyelvre vezethetők vissza. Néhány (kisszámú) képzőbokrunk, az *-sd* és az *-nd* pedig belső nyelvi fejlemény: az *-s* és a *-d*, valamint az *-n* és a *-d* összekapcsolódásával alakult ki. Több szempontból kivételt képez a *-ka/-ke* és a *-ság/-ség*, melyek az előzőekhez képest viszonylag kései megjelenésűek (15–16. század). Emellett a *-ka/-ke* elterjedésében külső (szláv) hatás is kimutatható, a *-ság/-ség* pedig elsősorban egyetlen névtípusban, a tájnevek képzésében használatos.

Talán a legtipikusabb és leggyakrabban használt helynévképzőnk a *-d*, amely nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, valamint egyéb mikrotoponimákban is elterjedt volt (hasonlóképpen a *-gy*, de ennek produktivitása korán megszűnt). Ezzel szemben az *-i* és a *-j* elsősorban inkább településnevekben szerepelt, bár a *-j* produktivitása ugyancsak korábban visszaszorult. Ma is gyakran használatos helynevek (elsősorban mikrotoponimák) alkotására az *-s* és az *-ó/-ő*, de ezek helynévképző szerepét az egyéb lehetséges (szintén még aktív) funkcióik miatt nehéz pontosan elkülöníteni, behatárolni.

4. A korai ómagyar kor gyakoribb helynévképzői lehetőséget biztosítottak a helynévfajták, sőt a településnév-típusok terén jelentkező sajátosságok érzékeltetésére is. Ez utóbbi szempont alapján azt figyelhettük meg, hogy bizonyos szemantikai típusok általában képző nélkül fordulnak elő. Például szinte alig szerepel képző a patrocíniumi településnévadásban, és a törzsnévi eredetű helynevekben is ritka, többnyire másodlagosan jelentkeznek, míg más szemantikai típusú településnevek létrehozásában (pl. a birtoklást kifejező személynévi, népnévi csoportban) a helynévképzés igen jelentős szerepet tölt be.

BÁRTH M. JÁNOS:
SZÉKELYFÖLDI TÖRTÉNETI HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE
NÉVFÖLDRAJZI VIZSGÁLATOK SZABÓ T. ATTILA
ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ADATTÁRÁBAN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvtudomány

Budapest, 2010. 237 lap + CD-melléklet

Témavezető: Korompay Klára

Opponensek: Hoffmann István, Bíró Ferenc

Védés: 2011. május 31.

1. A dolgozat témája, módszere, forrásai. – Egy terület helynévanyagának elemzése többféle módon lehetséges, hiszen a helynevek – és általában a tulajdonnevek – több tudományág érdeklődésének metszéspontjában állva, egyszerre vallanak a névadás

és a névadók nyelvi, történelmi, társadalmi és kulturális háttéréről. A névelemzésben a nyelvi megformáltságra, az időbeliségre, társadalmi háttérre, térbeliségre vonatkozó következtetések különböző hangsúlyokat kaphatnak. Alapvetően befolyásolja a névvizsgálatokat a feldolgozott forrásanyag, adattár nagysága: a történeti és jelenkori névadatokat tartalmazó névgyűjtések gyarapodása, az adatok nagy száma elősegítette a kutatások kiszélesedését, de összefoglaló feldolgozások ritkán születtek a monumentális adattárak nehezen kezelhető volta miatt.

Doktori disszertációm SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésére épül; e munka csak a 2000-es években látott napvilágot könyv formában. A kiadványsorozat közzétételével egy időben vált általánosan elfogadottá az a korábban is többször felmerült igény, hogy informatikai eszközökkel legyenek megszólaltathatók a nyelvi adatok tömegeit tartalmazó gyűjtemények. Ezért már a kiadás, szerkesztés közben megindult egy számítógépes helynévadatbázis kialakítása a sorozat anyagából, valamint egy többféle igényt kiszolgáló keresőszoftver fejlesztése, amely alkalmas az adatok hatékony lekérdezésére és ábrázolására.

Mivel a kéziratos gyűjtés közzétételében, az informatizált változat tervezésében és a feldolgozás folyamatában is részt vehettem, ez a disszertáció is ennek a munkának a tanulságain alapul. A dolgozat adattárának területi határai a kiadott kötetekhez igazodnak: a történeti Udvarhely, Csík és Háromszék vármegye településeinek névanyagát rendeztem a létrehozott szoftver segítségével, s így a Székelyföld legnagyobb részét lefedő adatbázishoz jutottam.

Az adattár sajátosságai és a felhasznált számítógépes eszközök lehetőségei indokolták, hogy a dolgozat vizsgálati szempontjai között legerősebben a névföldrajzi kérdések érvényesüljenek. Az efféle kutatások az elmúlt néhány évtized hazai és külföldi szakirodalmában hármassal bukkantak föl. 1. Nagy hagyományokkal rendelkezik az a kutatási irányzat, amely a nevek területiségéből végső soron történettudományi, népesedéstörténeti tanulságokat állapít meg. 2. A névföldrajzi művek nagy része a nyelvjárások jellemzésére, nyelvjárástörténeti-nyelvtörténeti vizsgálatára alkalmazta a lokalizált nyelvi anyagként jól használható földrajzinév-gyűjtéseket. 3. A névkutatók egy része arra is vállalkozott, hogy a névadás rendszerszerű jellemzőit, a nevek belső tulajdonságait vizsgálja meg földrajzi szempontból. Ezek a kutatások felvillantották a névadás területiségének, a „névjárások”-nak a nyelvjárásokhoz hasonló ábrázolási lehetőségét. A disszertáció mindhárom (történeti, dialektológiai-nyelvtörténeti és névtani) irányzat hagyományait követi, hiszen ezek az egyes jelenségek hangtani, szóképzleti, névszerkezeti-tipológiai leírásában nem is választhatók külön teljes mértékben.

A Székelyföld névtani, nyelvjárási sajátosságai mindig kitüntetett figyelmet élveztek a történettudomány részéről, hiszen kronológiai és etnikai következtetések is levonhatók belőlük a korai, források nélküli korszakokról. A történeti helynévadatok felhasználhatók a 20. századi nyelvjárási állapotok előzményeinek feltárására. Az összevetésben nagy segítséget nyújt a „Magyar nyelvjárások atlaszá”-nak, a nemrégiben kiadott „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak, valamint a „Székely nyelvöldrajzi szótár”-nak az informatikai eszközökkel feldolgozott változata. A nevek lexikai, tipológiai, szerkezeti tulajdonságai egyszerre vallanak a vizsgált nagytáj helynévadásának általános jellemzőiről, belső tagolódásáról, és párhuzamba állíthatók a magyar nyelvterület más részein végzett hasonló elemzésekkel.

2. A dolgozat felépítése

2.1. A disszertáció első fejezetében a kutatás előzményéül szolgáló szakirodalmat tekintem át a névföldrajzi vizsgálatok célja, irányultsága szerint. A tudománytörténeti áttekintés következő fejezetében a számítógépes dialektológia és névkutatás eddigi eredményeit és jelenlegi tendenciáit ábrázolom, végül a Székelyföld helyneveinek kutatástörténetéről adok áttekintést.

2.2. A disszertáció második fejezetében a disszertáció névadatainak forrását, SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtését és a székelyföldi adatok feldolgozásának módját, az informatizált adattár felépítését és a létrehozott kezelőszoftver működését mutatom be.

SZABÓ T. ATTILA könyv formában kiadott történeti helynévgyűjtésének informatizált feldolgozásához egy olyan számítógépes felület jött létre, amely maximálisan alkalmas a tulajdonnevek és alkotóelemeik több szempontú keresésére, csoportosítására és a kapott csoportok elemzésére, rendezésére időbeli-térbeli elhelyezkedésük alapján. Az informatizálás első fontos részfeladataként ezek helyett elkészült egy olyan kódrendszer és egy hozzá kapcsolódó betűkészlet, amelyben minden szükséges alapjel és mellékjel megtalálható. A névtestek egyéb szövegrészeketől való elkülönítését manuálisan kell megoldanunk: egyedi döntések segítségével választjuk ki és minősítjük (névfajták szerint) a szövegben található adatokat. A háromszéki, csík-, gyergyó- és kászonszéki, valamint udvarhelyszéki területről az „Olló” nevű program segítségével több mint 45 000 helymegjelölést, névadatot sikerült kijelölni. A fájlokra tagolt, névfajták szerint annotált helynévgyűjteményből egy adatbázis jön létre, amelyben nevekre, szavakra, betűkapcsolatokra kereshetünk; az egész adatbázist vagy a találati listát szűkíthetjük a megadott névfajták, évszámok, településkódok alapján; a kereséskor-szűkítéskor kapott adatokat különböző módon csoportosíthatjuk és elmenthetjük; és az eredményeket térképre vetíthetjük.

A különböző keresési lehetőségekkel (az archaikus írásváltozatok figyelembevételével, a keresőkérdések kombinálásával, a nem kívánt találatok tiltásával, a települések, időszakok szerinti szűréssel) az adatok hatékonyan előhívhatók. A találati listák csoportosítása a névtani elemzésre, rendezésre is alkalmat ad. A program leghasznosabb funkciója mégis az, hogy a kapott eredmények, illetve csoportjaik interaktív térképeken ábrázolhatók. Így a névföldrajzi ábrázolás minden névtípus, szócsoport, jelenség vizsgálatának állandó kiegészítőjévé válik. Az adattár bemutatásának utolsó részében denotátumfajták, időrend, megyei egységek és települések szerint jellemzem az adatok számát, eloszlását.

2.3. A doktori dolgozat harmadik fejezete a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit mutatja be a székelyföldi helynevekben, a hangtani jelenségek, a névalkotásban felhasznált szókészlet és a névszerkezeti típusok térképes megjelenítésével.

A hangtani jelenségeket bemutató rész példái egyben a nyelvjárási atlaszokkal való összevetetőséget is ábrázolják. Helynevekben is megnyilvánuló *ő*-zésre kevés adatot találunk. Az *irtás* archaikus *orotás* formája viszont gazdagon adathozható a földrajzi nevek-ből, bizonyítva, hogy ez a forma a 20. századi nyelvállapotot tükröző atlaszokban rögzített előfordulásoknál nagyobb területen és nagyobb számban létezett a nyelvjárásokban. A *bikk* és *bükk* változatok hasonló földrajzi elterjedést mutatnak a helynevekben, mint a

nyelvjárásokban. Két történeti korszak elkülönítésével viszont láthatóvá válik az archaikusabb illabiális változat visszaszorulása. A *lyuk ~ lik* adatok a *ly* fokozatos eltűnéséről tanúskodnak a történeti helynévadatokban. A *bodza* helynevekben megjelenő különféle változatai a nyelvatlaszokhoz hasonló elterjedést mutatnak, és a székelyföldi nyelvjárási jellegzetességek dunántúli kapcsolatait erősítik.

A szóföldrajzi rész bevezetésében kitérek a névalkotásban legfontosabb szerepet játszó földrajzi köznévi csoport definiálási, osztályozási kérdéseire, szakirodalmi előzményeire. Ezután a legfontosabb földrajzi közneveket mutatom be, valamennyi lexéma előfordulásainak térképes megjelenítésével, eredetük, gyakoriságuk, jelentésük megadásával. Legrészletesebben a névföldrajzi tulajdonságaikat foglalom össze, külön kitérve a történeti összefüggésekre. Egy jellegzetes csoport, a testrésznévből alakult földrajzi köznevek székelyföldi jelentőségét (*oldal, hát, fark* stb.) külön is elemzem. A szóföldrajzi vizsgálatok szélesebb körre való kiterjesztését, a földrajzi köznevek jelentés-meghatározásának problematikáját a *vápa* szóról írt esettanulmányban mutatom be; a szó a Székelyföldön nagy arányban fordul elő bemélyedések megjelenésére.

A dolgozat elemző részének harmadik egységében a névszerkezeti, névtipológiai vizsgálatok névföldrajzi aspektusát villantom fel. Elsőként a történeti helységnevtipológia azon kategóriáit vetítem térképre, melyeknek kiemelkedő jelentőségük van a terület betelepülésének meghatározásában. Ezután a településnevek egy jellegzetes változásának földrajzi képét szemléltetem: az időszakos *-falva* utótaggal való kiegészülést. A névszerkezeti típusok közül a birtokos jelzős szerkezetű neveket a *patak* lexémát tartalmazó folyóvízneveken keresztül vizsgálom. Végezetül az ún. határozós szerkezetű nevek tulajdonságait mutatom be (pl. *Vizremenő, Felmenő, Alájáró*), amelyek a történeti adatok között feltűnően nagy számban bukkannak föl, és esetükben nem könnyű a név vagy alkalmi körülírás mivoltuk eldöntése. Az ilyen szerkezetekben előforduló lexémák (*menő, jövő, szökő, kelő* stb.) területi eloszlását táblázatos formában csoportosítva közlöm, így a számtalan adat mögött a nagyobb területi egységek közti különbség is felfedezhető. A vizsgált adatokat a jelenkori helynévgyűjtésekből előkerülő párhuzamaikkal összevetve úgy tűnik, hogy ez a névtípus az írott forrásokban jócskán felülreprezentált az élőbeszédbeli használathoz képest.

3. Eredmények. – Disszertációm kiindulópontja az a gondolat volt, hogy az óriási nyelvi adattömeget felhalmozó gyűjtemények megszólaltatását az informatikai feldolgozás segítheti igazán. A számítógépes dialektológia többek között a különböző nyelvföldrajzi atlaszok adatainak együttes értelmezésével, látványos térképi megjelenítésével érhet el jelentős eredményeket. SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésének kiadási és informatizálási munkálatai kapcsán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a számítógépes eszközök a névföldrajzi kutatás számára biztosítanak különösen nagy előnyöket, ezért a székelyföldi helynevek elemzésében ezt a szempontot igyekeztem leginkább érvényesíteni.

Dolgozatomban nagy teret kapott a feldolgozásra, adatbázis-kezelésre létrehozott szoftver bemutatása, abban a reményben, hogy a tapasztalatok ilyen formájú összegzése más, hasonló vállalkozások elindításához is hasznos segítséget nyújt. A keresőprogram működésének leírásakor azokat a funkciókat mutattam be részletesen, amelyeknek a különböző névvizsgálati szempontok érvényesítésében jelentős szerepük lehet.

A dolgozat elemző részében tárgyalt hangtani, lexikai és szerkezeti-tipológiai témák, valamint a hozzájuk kapcsolódó térképek száma természetesen még jóval nagyobb is

lehetne. Kiválasztásukkor arra törekedtem, hogy kapcsolódjanak névföldrajzi, történeti, dialektológiai, névtani kutatások már korábban felvetett kérdéseire, és minél több szinten ábrázolják a székelyföldi helynevek általános jellemzőit és belső földrajzi tagolódását. Egyszersmind igyekeztem bemutatni a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit és korlátait az egyes nyelvi szinteken.

Történeti kérdésekben olyan mozaikdarabkákkal szolgálhatnak a névföldrajzi kutatások, amelyek kiegészíthetik, pontosíthatják a korábbi eredményeket. A székely betelepülés fázisainak történeti vizsgálatához a névtípusok földrajzi megoszlása fontos adalékokkal szolgált; újraértelmezésük hozzájárulhat ahhoz, hogy hagyományos névtani tanulságok ne váljanak gépiesen felhasználhatóvá a történettudományban.

A nyelvjárástörténet és a nyelvtörténet kutatói néhány, a nevekben rendszeresen felbukkanó hangtani jelenség és számos névalkotó szó térbeli mozgását, előretörését vagy kiavulását tanulmányozhatják a történeti helynévadatok térképlapjain. Az ilyen vizsgálatokat viszont a névadatok szociolingvisztikai jellemzői és a nevekben felhasznált szókincs egyaránt behatárolják.

A „névközpontú” névföldrajz számára a nevek bármely tulajdonságának területisége sokatmondó lehet, de hiányérzetünk marad, amíg az ilyen típusú vizsgálatok megállnak egy megye vagy táj határainál, és nem terjednek ki a magyar nyelvterület egészére. A helynév-alkotásban felhasznált szókincs elemei természetesen sok esetben kisebb régiókban is igen kötött területi elterjedést mutatnak, hiszen szorosan összefüggenek a természeti környezet és a történeti folyamatok által is befolyásolt nyelvjárási szókészlet elemeivel. A nevek típusai, szerkezeti sajátosságai viszont olyan mélyen gyökerező, általánosan használt csoportokba rendeződnek, amelyeknek csak óriási adatmennyiséget informatikai eszközökkel rendszerező, az egész magyar névrendszerre kiterjedő kutatások alapján élekedhetnek ki a területi körvonalai.

KENYHERCZ RÓBERT:
A SZÓKEZDŐ MÁSSALHANGZÓ-TORLÓDÁSOK
AZ ÓMAGYAR KORBAN
(A HELYNEVEK HANGTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKE)
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány
Debrecen, 2011. 200 lap
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: A. Molnár Ferenc, Rác Anita
Védés: 2011. július 8.

1. A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálatának lehetőségei. – A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok kérdésköre a magyar nyelvtudomány megszületésétől kezdődően magára vonta a nyelvészek figyelmét. Már a korai grammatikák szerzői is felfigyeltek arra, hogy nincs olyan magyar szó, amely két vagy három mássalhangzóval kezdődne, s ami mégis, az jövevényszó. A magyar nyelv e sajátosságának felismeréséből adódóan a szó eleji mássalhangzócsoporthoz később mind a nyelvek rokonsága iránt érdeklődő